

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Щербаня Миколи Володимировича “Відносини Радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917-1930 рр.)”, поданої до захисту у спеціалізовану вчену раду К 48.125.01 у Національному університеті “Острозька академія” на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 09.00.11 – релігієзнавство

Дослідження М. В. Щербаня присвячене актуальній проблемі, важливість розкриття якої визначає не лише контексти історіографічних чи політологічних досліджень, але є важливим аспектом обґрунтування культурологічних та цивілізаційних мотивів розвитку сучасної української національно-релігійної спільноти у світі. Церква як інституція та релігійна свідомість упродовж багатьох століть визначали пріоритети національної геополітики та культури. Саме церковно-релігійні чинники були й залишаються в основі трансформацій національної політичної свідомості, визначають етапи українського націєтворення як у період відродження зламу XVI-XVII ст., так і у добу модерного націєтворення XIX – початку XX ст. Події ж національної революції 1917-1921 рр. в Україні та її поразки не лише відобразили складний стан державно-церковних та міжцерковних стосунків в Україні, але й стали визначальними у формуванні сприйняття проблеми в історіографії та суспільній думці XX – поч. XXI ст. Як не парадоксально, але багатьох ідеологічних елементів саме радянської моделі трактування суспільної ролі церкви, сформованої напередодні та після Другої світової війни, не позбулася й сучасна громадська опінія. Тому, зосередження уваги на релігійно-церковній політиці радянської влади в Україні упродовж 1917-1930 рр. як об’єкті дослідження та правовому й ідеологічному аспекті відносин державної влади і РПЦ як предметі дослідження, є цілком виправданими та обґрунтованими (с. 5). Доцільною є і структура роботи, чотири розділи якої відображають мету й поетапність розв’язання дослідницьких завдань та цілей.

Логічними є хронологічні межі дослідження, обумовлені змінами у статусі РПЦ у революційний період на постімперському просторі, втім і в Україні, та впровадженням нового радянського законодавства, опертого на принципах відокремлення церкви від держави та школи від церкви (с. 5-6). Не викликає застережень і окреслення новизни дослідження, хоча, видається, окремі тези, відображені у результатах, заслугоували б суттєвішого виокремлення і підкреслення, зокрема стосовно питань організації пропагандистських заходів, спрямованих на поглиблення конфлікту між різними церковними юрисдикціями та дискредитацію церкви як інституції. Більше уваги слід було б зосередити на питаннях методології дослідження – Автор обмежився узагальненим окресленням загальнонаукових принципів та засад джерельної евристики (с. 6-7).

Історіографічна база дослідження є значною та репрезентативною. Автор слушно розділив опрацьовані видання за хронологічним та тематичним принципом, надав викладу аналітичного характеру (с. 11-22). Водночас, видається доцільною рекомендація чіткіше розмежувати в історіографічному огляді літературу наукову, публіцистичну, мемуарну чи пропагандистську. У праці проаналізовано видання, що відображають різні рівні осмислення та критики проблеми – від палких антагоністів до переконаних апологетів певних течій та напрямків, і лише в сучасній історіографії можна простежити систематичний об'єктивний підхід, спрямований на формування виваженої позиції та адекватної інтерпретації контекстів становлення атеїстичного режиму в Україні. В аналізі історіографічного доробку минулих десятиліть слід було чіткіше розмежувати роботи авторів, що у вивченні державної політики та важелів впливу на церкву виходили передусім з москвоцентричних позицій, трактуючи РПЦ як єдину юридично виправдану структуру у боротьбі з “розколами” та дослідників, що зосереджували увагу на становленні українського церковного життя як головному чинникові збереження національної ідентичності на противагу імперським посяганням тепер уже радянської влади і підконтрольної їй церкви. Таке розмежування дозволяє зрозуміти історіографічні підходи та принципи правової орієнтації багатьох

авторів ХХ ст. Більше уваги слід було б надати й критиці визначальних для роботи тез та висновків сучасних авторів, тематика дослідження яких перетинається та в чомусь складає основу теоретичних напрацювань і дозволяє підкреслити новизну пошуку самого Автора (наприклад, цитованого дослідження В.Пашенка та А. Киридон “Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917-1930-ті роки” (Полтава, 2004)).

Серед досліджень новітнього часу поза увагою Дисертанта залишилися окремі видання сучасних авторів, зокрема, монографія Ірини Преловської “Джерела з історії УАПЦ (1921-1930) – УПЦ (1930-1939)” (Київ, 2013), низка матеріалів якої, зокрема стосовно судових процесів над духовенством, дозволяють відтворити як механізми впливу держави на церкву, так і певні форми суспільної реакції, позиції вірних – громадян СРСР, в умовах тиску та переслідувань. Важливим є доробок окремих сучасних російських авторів – дослідників проблеми відновлення патріаршества у Москві та формування нових політико-правових поглядів на релігійне життя у Росії та новозавойованому постімперському просторі. Зокрема, звертаю увагу Дисертанта на роботу: Лавров В. М., Лобанов В. В., Лобанова И. В., Мазырин А. В. Иерархия Русской Православной Церкви, патриаршество и государство в революционную эпоху. – Москва, 2008.

У своєму дослідженні Дисертант широко використовує праці відомого еміграційного історика Російської церкви Дмитрія Поспеловського, водночас коригуванню певних теоретичних засновків сприяло б опрацювання його історико-філософської книги “Тоталитаризм и вероисповедание” (Москва, 2003), у якій знайшли обґрунтування такі категорії і поняття як роль ідеології в тоталітаризмі, корпоративізм та солідаризм як засоби становлення тоталітарного режиму, тоталітаризм як продукт модерної держави тощо. Поряд із тим становлення радянського тоталітаризму з його ставленням до релігії показане на тлі формування ідеологій німецького нацизму, італійського фашизму та інших трансформацій марксистської філософії.

Важливим евристичним здобутком Автора та української науки слід вважати опрацювання великого комплексу архівних документів (с. 23-33).

Дисертант проаналізував та вперше ввів до наукового обігу низку матеріалів з фондів державних обласних архівів Вінницької, Хмельницької, Житомирської областей, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, дослідив великий масив опублікованих документів, що дало можливість зробити обґрунтовані висновки.

Окремий розділ дослідження присвячено проблемі ідейних витоків та механізмам трансформацій політико-правового статусу РПЦ в Україні (с. 34-80). М. В. Щербань зосередив увагу на головних засадах марксистської історіософії релігії як соціальної реальності та особливостях її розвитку і втілення у Німеччині та Росії. Негативізм у ставленні до релігійного знання та досвіду з теоретичної площини був перенесений у жорстоку практику комуністичної політики, тому тріада – матеріаліст-комуніст-атеїст, відзначена у критиці М. Бердяєва, стала визначальним принципом соціально-релігійної політики російської більшовицької партії у ставленні до РПЦ як одного з традиційних суспільних інститутів. Дисертант простежив зміни, що відбувалися в структурі РПЦ, відтворив наслідки декретів РНК та інструкцій ЧК-ОГПУ-НКВС стосовно свободи віровизнання. Слушним є зосередження уваги на розбіжностях між деклараціями та гарантіями (основоположники марксизму жодним чином не виправдовували переслідувань вірних) та реальними діями більшовиків від першого проголошення їхньої влади в Україні. Вивчаючи витoki державно-церковних взаємин у Росії, а згодом – в УСРР, Автор слушно обґрунтовує тезу про релігійний нігілізм та індиферентизм значної частини колишньої російської еліти, зокрема й політичних опонентів більшовиків у період боротьби 1918-1920 рр. (с. 48). Адже залучення частини імперської військової та технічної еліти до співпраці з радянською владою та делегування їм посадових прав та повноважень у 1930-х рр. дозволило втілити усі особливості виконавської дисципліни у встановленні пріоритетів державної влади, у тому числі й щодо релігійних питань.

Окремий підрозділ роботи присвячено становленню системи державного контролю, підпорядкуванню державних органів НКВС. Обґрунтовано висновок про те, що від початкового етапу формування радянського законодавства в Україні юридично було закріплено дискримінацію релігійних громад.

Найбільше нового фактажу вдалося залучити Авторіві у викладі двох наступних розділів, присвячених конфіскації церковного майна як засобу знищення РПЦ (с. 81-127) та атеїзації населення як інструменту утвердження матеріалістичного світогляду в Україні (с. 128-187). Якщо у першому знайшли відображення контексти юридичного та економічного впливу на церковні структури, то в другому відтворено широке тло суспільної пропаганди, спрямованої на витіснення та знищення національно-релігійної свідомості українців. Автор ґрунтовно відтворив етапи здійснення державних реквізицій приватного майна, простеживши тісний зв'язок з політикою позбавлення церкви підстав матеріального існування. Таким чином, декларативно гуманітарні акції, спрямовані на допомогу голодуючим у 1921-22 рр., перетворювалися на масштабні конфіскаційні заходи для вилучення церковних цінностей (що й підтверджував відповідний декрет ВЦВК РСФСР від 23 лютого 1922 р.). Вилучення цінностей супроводжувалося плондруванням святинь та легалізувало масову пропагандистську кампанію проти духовенства, проголошеного реакціонерами та противниками допомоги знедоленим. В умовах загальної антирелігійної кампанії гідну позицію займала ВУАН, під тиском якої в Україну було повернуто невелику частину ювелірних виробів, що мали історичну та мистецьку цінність.

Стосовно агітаційних заходів, Автор класифікував їх за формами – семінари, дискусії, організація антирелігійних гуртків, видання брошур, викриття чудес, театральні постановки тощо. Окремі заходи проводилися з персоналом державних службовців. Важливими були кроки, спрямовані на знищення християнської еортології – на зміну церковному календареві систематично нав'язувалися радянські “святкові” дати. Дисертант простежив визначальні тенденції антирелігійних заходів, які від поміркованих ідеологічних етапів на початку 1920-х рр. еволюціонували до кампанії

“войовничого викриття” церкви та релігії. Попри активність державної позиції, все ж результати кампанії на кінець 1920-рр. не відповідали очікуванням партійного керівництва. Щоправда, в рамках викладу матеріалу Автору слід було б дещо більше уваги зосередити на аналізі ефективності впровадження державної політики на місцях (такий матеріал був виявлений, про що свідчить зміст таблиць у додатках), не обмежуючись загальнореспубліканськими статистиками та показниками, більше уваги надати періоду 1924-1930 рр., який не завжди рівнозначно представлений фактографічним матеріалом.

Висновки дослідження є самостійними та належно обґрунтованими, додатки логічно ілюструють та доповнюють виклад.

Висловлені зауваження не применшують здійсненої Дисертантом пошукової та аналітичної роботи. Дисертація М. В. Щербаня є оригінальним, самостійним та завершеним науковим дослідженням, а джерелознавчі та фактографічні усталення – важливим здобутком української науки. Вмотивованими є можливості практичного застосування результатів здійсненого дослідження у реалізації наукових історичних та соціокультурологічних проєктів, викладанні відповідних курсів у вищих навчальних закладах України. Таким чином, дисертація М. В. Щербаня відповідає державним вимогам до кандидатських дисертацій, а Автор заслуговує присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент

директор Наукової бібліотеки,

доцент кафедри давньої історії України та архівознавства

Львівського національного університету імені Івана Франка,

кандидат історичних наук, доцент

В. Ф. Кметь